

УЧАСТЬ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ В УРБАНИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ РАНЬОМОДЕРНОЇ ВОЛИНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Ігор ГУЛЮК

orcid.org/0000-0002-7059-1104

науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. У статті розглянуто наукові інтерпретації, які стосуються урбанізаційного процесу та його періодизації, що можуть бути відмінними для Західної і Східної Європи, та залежать від особливостей розвитку суспільства. Проаналізовано підходи та оцінки, поширені в українській історіографії, щодо появи й еволюції міст та участі у цих процесах шляхти. Встановлено, що більшість містозаснованих ініціатив у ранній Новий час на Волині були пов'язані саме з активністю шляхти. Розглянуто етапи заснування міст, взаємовпливи під час цього процесу міста і села та важливість ринку як фактора, що безпосередньо оживляв нове місто.

На основі джерельного матеріалу судових книг Волині XVI–XVII ст. і опублікованих раніше актів проаналізовано низку документів, які засвідчують активну участь шляхти у процесі заснування міст у ранньомодерній Речі Посполитій (1569–1795). З'ясовано, що сам процес фундування нового міста шляхтичем був для нього досить клопіткою справою і вимагав великих зусиль та максимальних сприянь, починаючи від пошуку місця у власних землях під нове місто та сприяння в отриманні магдебурзького права і завершуючи закликанням людей, наданням їм «волі» і внутрішньою організацією їхнього життя. Досліджено, що спонуканням до такої ініціативності могли бути різні фактори, як ті, що були пов'язані із зовнішньою, татарською, загрозою, так і особисті переконання, коли, відповідно до мови джерела, локалатор усвідомлював, що функціонування міста буде кращим для нього і його місцевості. Простежено, що, осаджуючи нові міста, шляхтичі були зацікавлені не лише в їх появі, а й турбувалися при цьому населенням, яке мало у них проживати, про що можуть свідчити надані привілеї на звільнення від сплати податків на тривалий період часу («волі»), які позбавляли шляхту теоретичного прибутку. Не менш важливими у цьому сенсі були також організація економічного життя у місті і постійні згадки у локаційних привілеях про право провадити торги та ярмарки.

Ключові слова: шляхта; місто; урбанізація; локаційний привілей; магдебурзьке право; Річ Посполита; Волинське воєводство.

PARTICIPATION OF THE VOLHYNIAN GENTRY IN THE URBANIZATION PROCESSES OF EARLY MODERN VOLHYNIA: ON THE PROBLEM DEFINITION

Ihor HULIUK

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article considers scholarly interpretations related to the urbanization process and its periodization, which may be different for Western and Eastern Europe and depend on the peculiarities of the society. The approaches and assessments common in Ukrainian historiography

regarding the emergence and evolution of cities and the participation of the gentry in these processes are analyzed. It has been established that most of the city-founding initiatives in the early modern period in Volhynia were related to the activity of the nobility. The stages of founding cities, mutual influences during this process of the city and the village and the importance of the market as a factor that directly revived the new city are considered.

In the article, based on the source material of the Volhynian record books of the 16th–17th centuries and previously published documents, several documents that certify the active participation of the gentry in the process of creating cities in the early modern Polish–Lithuanian Commonwealth (1569–1795) are analyzed. It is discovered that the process of founding a new city by a nobleman was quite a troublesome task and required great effort and maximum assistance, starting from finding a place in their own land for a new city and help in obtaining Magdeburg rights, ending with getting people in there, giving them “freedom” and the internal organization of a city’s life. It has been investigated that various factors could be the motivation for such initiative, such as those related to the external Tatar threat, and personal beliefs, when, according to the source, the locator realized that the functioning of the city would be better for him and his area. It was traced that besieging new cities, the nobles were interested not only in their appearance, but also cared for the population that had to live in them, as evidenced by the privileges granting exemptions from taxes for a long period of time (“freedoms”), which deprived the gentry of a theoretical profit. No less important in this sense was also the organization of economic life in the city and the constant mentioning in the location privileges of the right to hold auctions and fairs.

Key words: nobility; city; urbanization; location privilege; Magdeburg law; the Polish–Lithuanian Commonwealth; Volhynian voivodeship.

Кожному соціуму властива неоднорідність. У середні віки ієрархізованість суспільства відносили до закономірності, що була створена Богом. На цій основі верхній стан – аристократичний – часто інтерпретувався як такий, що провадить спільноти, тримає усталений порядок на Землі. Проте очевидно, що про особливу роль еліти писали і раніше, насамперед у часи античності, інтелектуальні погляди якої часто ставали взірцями для наслідування у середньовіччі і ранньому Новому часі. Достатньо пригадати про міркування Цицерона, який твердив, що лише «найкращі» здатні із розумом будувати власну державу [16, с. 131–134]. Діяльність волинської еліти в поліетнічній Речі Посполитій теж мала визначальне значення і була пов’язана із важливими змінами. Вплив шляхти на модернізацію своїх земель помітний як на рівні активного залучення до політичного

життя держави і численних культурних ініціатив, так і в економічній сфері. Економічна діяльність шляхти була орієнтована на вироблення власної продукції та її зовнішній експорт, що приносило представникам цього стану прибутки. Не менш важливою у цьому сенсі була праця, спрямована на фундацію шляхтичами нових міст, що у результаті призвело до появи низки населених пунктів, а ширше, в контексті історичної доби, така енергійність вплинула на урбанізацію Волинського воєводства, що було важливим фактором у розвитку українських земель.

У працях істориків вже віддавна було звернуто увагу на шляхетську присутність у міському ранньомодерному світі. В історіографії можна помітити подвійний підхід до висвітлення цієї проблеми. Згідно з першим – шляхтич був персоналю, яка у своїх інтересах, за сприяння

прав та привілеїв, гарантованих королем, прагнув мінімізувати розвиток міст, втручаючись у самоврядування і обмежуючи їхній економічний потенціал. Другий – характеризує шляхтича як приватного власника, який займався містозасновочою діяльністю, вкладаючи власні ресурси та зусилля у побудову міст, які пізніше слугували як для оборони власної землі, так і ставали ринковими центрами, що урухомлювали всі поближні землі. У контексті другого підходу варто також зауважити, що цілком закономірним виглядає бажання шляхтича пізніше, після проминання періоду надання своїм містам пільг, сподіватися від них прибутку. Відштовхуючись від таких дослідницьких інтерпретацій, надалі лишається актуальним дослідження мотивів, які спонукали шляхтича до заснування нових міст, та відстеження впливу на представників еліти під час цього процесу психологічних тригерів, таких як походження чи поняття честі.

Первинно варто проаналізувати, чим саме є урбанізаційний процес і якою мірою він дотичний до ранньомодерного періоду. Під час розгляду цього поняття частим є його застосування щодо більш модерних подій, за нижню межу яких вважається друга половина XVIII ст., тобто промислова революція в Англії. При такому підході середньовічна міська історія інтерпретується як преіндустріальна (XI–XIV ст.), ранньомодерна – як протоіндустріальна (XIV–XVIII ст.), тоді як модерна асоціюється з індустріальною добою (XVIII–XX ст.). Згідно з цією класифікацією в перші два етапи відбувалася поява міст, їхнє заселення і формування особливої міської культури. До факторів, які визначали ці процеси, відносять три пункти: новації у технологіях,

демографічні зміни та ринкові відносини [20, р. 1–13]. Такий погляд на процес урбанізації не вичерпний, бо, якщо хоча б взяти до уваги розмисли Александра Коуена, ранньомодерний період був простором, де домінуючій сільській культурі розпочинала протистояти динамічна міська меншість, яка, згідно з авторовою метафорою, перебуваючи ще на узбіччі, впливала на сферу споживання і формувала способи мислення у своєму суспільстві. Такі прояви підштовхнули автора розглядати період 1500–1700 рр. з точки зору саме урбанізаційних трансформацій [19, р. V–IX]. У польській історіографії визначення урбанізації зустрічається в розвідках Марії Богуцької, яка наголошувала, що XVI–XVII ст. були періодом швидкої, проте нерівномірної урбанізації в Європі. До одного із найбільш певних її проявів дослідниця віднесла збільшення чисельності населення міст, звертаючи увагу, що коли на початку XVI ст. в Європі фіксувалося 26 міст із населенням понад 40 тис. мешканців, наприкінці цього ж століття цей показник зріс до 40, а самі міста починали бути центрами, від яких поширювалися культурні впливи на інші регіони.

Назагал процес урбанізації у Речі Посполитій, на думку дослідниці, був подібним до європейського, проте у певних деталях все ж відрізнявся, що було пов'язано із суспільними реаліями. Вона вказує на 600–700 міст у Короні Польській та 400 – у Великому князівстві Литовському, які можна відстежити станом на XVI–XVII ст. Такі міста, як Гданськ, Краків, Львів та Вільнюс, наближалися за чисельністю населення до позначки 10 тис. Використовуючи класифікацію німецького географа Вальтера Хрісталлера, вчена зазначила,

що для Речі Посполитої була властива не моноурбанізація, а поліурбанізація, яка полягала у відсутності великих та впливових міст на користь більшої кількості дрібних міських осередків, головною причиною чого стала шляхетська політика. Інша особливість урбанізації у державі, на якій наголосила М. Богущька, стосується фундаторів міст. У зазначений хронологічний період ними були здебільшого шляхтичі, що теж вирізняло державу від інших європейських країн, де приватні міста не домінували у міському ландшафті («w rezultacie w Koronie udział miast prywatnych wzrósł w XVII i XVIII w. do około 2/3, na Litwie do 3/4») [18, s. 13–17]. Тим самим очевидно, що дослідникам властиве різночитання щодо терміна «урбанізація». Відмінності у поглядах стосуються як уявлень про події, які мають бути рубіжними у цьому понятті, так і самих ознак, які його визначають. При цьому фактор збільшення чисельності міського населення і його економічної ролі у суспільстві, точки дотику міст із поближніми селами і характер цих відносин та ринок можуть бути тими критеріями, які вказуватимуть на процес урбанізації.

З усією очевидністю можна ствердити, що міста є важливими центрами, які змінюють хід людської цивілізації. За влучною метафорою Фернана Броделя, «міста – це ніби електричні трансформатори: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей» [6, с. 413]. З огляду на таку їх значимість історія міст віддавна слугувала об'єктом досліджень української історіографії. З тією особливістю, що кожна із методологій, яку залучали для вивчення цих питань, була тісно пов'язана з ідеологічними домінаціями в

конкретний історичний період, що лишило свій відбиток на зроблених істориками висновках.

Однією із найбільш знакових постатей XIX ст. у вивченні історії українських міст був Володимир Антонович. Свої погляди на початки українських міст та їхню еволюцію історик виклав у передмові до ч. 5 т. 1 «Архива Юго-Западной России». У цьому тексті запропоновано три можливі шляхи утворення і розвитку міст: 1) місто, яке виокремлюється в окрему юридичну одиницю завдяки отриманню магдебурзького права і тим самим набуває статусу, що нагадував окремих суспільний стан; 2) місто як центр промислової і торгової діяльності; 3) місто як укріплений, оборонний центр краю [1, с. 1]. Поява українських міст, які розпочали зароджуватися ще у середньовіччі, була тісно пов'язана із військовою сферою та потребою великого князя, який задля виплат своєму війську роздавав землі.

Другим фактором, який, на думку В. Антоновича, впливав на зародження міст, була зовнішня загроза у вигляді частих нападів татар. З огляду на цей момент дослідник твердив, що заснування міст не обов'язково пов'язане з економічним піднесенням регіону, а часто його фундували через потребу розбудувати замок, який би оберігав ці території від нападів. На користь цієї тези вказує надання Боні Кременця і дозволу будувати місто Бар у Кременецькому повіті та Яну Замойському будувати на ріці Мурафії місто Шаргород. Важливою вимогою при бажанні закладати нове місто була підтримка оборонної здатності регіону: «разрѣшаеть (Сигізмунд III. – I. Г.) многимъ владѣльцамъ основывать новые города съ цѣлью вызвать постройку

нових укрѣплень и замковъ» [1, с. 36]. Іншою характерною рисою було звільнення від податків таких населених пунктів, що мало стимулювати їхній розвиток [1, с. 36]. В іншому, що стосувалося перетину шляхетського стану та міщанства, В. Антонович вбачав достатньо перепон, наголошуючи, що надання магдебурзького права містам від приватного власника супроводжувалося його бажанням обмежити волю міщан на свою користь [1, с. 54].

У своїй генеральній праці «Історія України-Руси» до проблем виникнення міст також звертався Михайло Грушевський. Для вченого було властиво стверджувати, що «вже в XI–XII ст. міське жите почало упадати [...] устрій Польської, а також Литовської держави, куди увійшли потім українські землі [...] був в високій мірі не наручний містам і міському життю, і воно тут упадає далі» [11, с. 2]. Така тенденція була пов'язана із тим, що «тон і напрям економічному життю дають інтереси привілеюваного землеволодіння» [11, с. 3]. Бачимо із цих суджень, що розвиток міст вчений асоціював із середньовіччям, коли «місто було осередком політичного життя землі, огнищем її економічної і культурної сили, її репрезентантом й центром» [12, с. 223]. З XIV ст. вчений відстежує «кілька спорадичних» надань магдебурзького права волинським містам (Володимир, Луцьк, Переміль, Літовиж, Кременець). Подальші помітні зміни у міському житті відбулися згодом: «тільки в першій половині XVI ст. німецьке право починає ширити ся, але й то лише на Волині» [12, с. 230]. При цьому важливо, що отримання містами магдебурзького права відбувалося «на взір Кракова» чи «на взір Люблина».

Проблеми, пов'язані із розвитком українських міст, М. Грушевський пов'язував також із їхньою відстороненістю від політичних процесів у державі: «вони були виключені з парламентарного устрою», що «відбило ся дуже лихо на їх становищу» [12, с. 233]. Ця дійсність стала результатом «суперництва» між «верствою воєнно-господарською й капіталістично-промисловою», а якщо додати факт участі в «біжучій управі міст» представників шляхти, то «буде ясным, в яку залежність від шляхти ставив міста суспільно-політичний устрій польський і польсько-литовський» [12, с. 234]. Відповідно до цього обмеження міщанського стану асоціюється із набуттям шляхетської значимості у державі, яке розпочалося від сеймової постанови 1496 р. [12, с. 234]. Крім набуття шляхтою виняткових прав та привілеїв, її бажання, які стосувалися економічної сфери, «замикаючи міщан в міські границі й виключаючи їх від сільського господарства», а з іншого боку, встановлення для себе митних привілеїв на торгівлю, негативно впливали на розвиток міст [12, с. 235]. Це спонукало М. Грушевського до думки, що «не можна було від такої залежності надіятися добра для міщанства», яке перебувало «під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації» [12, с. 234, 237].

Важливі зауваги щодо процесу урбанізації і участі у них шляхетського стану в ранньомодерний період на Волині зробив також Олексій Баранович. Дослідник вказував на певну залежність «могутнього феодалного пана» з притаманним для нього інтересом до прибутків та людності, яка населяла його землі і сплачувала відповідні податки [5, с. 2].

Згідно з іншим спостереженням історика, для розвитку приватних міст важливими були прилеглі території його власника: «кидається в вічі, що місто зв'язане з волостю свого пана [...] можемо констатувати, що під цей час на Волині немає значного міста без своєї волости» [4, с. 22]. Більш широко О. Баранович описав стосунок шляхти до урбанізаційних процесів на Волині на прикладі ініціатив князя Костянтина Острозького із заснуванням ним міста Костянтинова, яке стало важливим оборонним центром від нападів татар. Дії князя розпочалися від викупу ним у січні 1561 р. за п'ять тис. литовських коп місця під нове місто, після чого було сповіщено короля про намір і початок конкретних дій: «в тім селі (Колищинці. – І. Г.) вже місто почав садити та замок будувати», а згодом, 23 березня, було отримано королівську грамоту на магдебурзьке право. Впродовж 1570–1583 рр. місто динамічно розвивалося, на що вказує тенденція збільшення кількості сплачених подимних податків (у 1570 р. в місті було 188 будинків, тоді як у 1583 р. уже 413). Вслід за фундацією міста навколо нього «з'являться багато нових поселень». Конкретно у випадку із Костянтиновом автор нараховує дев'ять нових сіл, які тут виникли. Аналізуючи ці дані, О. Баранович наголосив, що така діяльність вимагала від Костянтина Острозького «багато енергії та матеріальних витрат в цю справу» [3, с. 13–16]. Очевидно, що наслідки закладання міста дещо виходили за межі виняткової корисливості шляхтича, хоча б із огляду на постання чергового форпостного захисту від татар і наступними процесами, які йшли за цим кроком – розбудовою регіону і «заохочуванням людності переходити далі в степ» [3, с. 19].

Корисною для вивчення міської проблематики є також праця Олени Компан. На основі багатого джерельного матеріалу вчена наголошувала, що в другій половині XVI ст. «відбувався швидкий процес виникнення численних нових міст» [15, с. 6]. Дослідниця погоджувалася із підрахунками О. Барановича щодо вигляду Волинського воєводства у ранній Новий час, згідно з якими тут проживало 650 тис. жителів і з них 194 тис. були міщанами. На думку дослідниці, отримані «волі» і «слободи» мали важливе значення для розвитку міст [15, с. 61–62]. Загалом власниками міст були здебільшого шляхтичі, про що свідчить така статистика: 88% міст були приватними і належали шляхті, тоді як до королівщин, станом на 1629 р., належало лише шість міст, а духовенство і зовсім не мало таких володінь [15, с. 108–109]. Щоправда, у праці підкреслено радше деструктивний вплив шляхти на функціонування міст, оскільки їхня причетність до виникнення нових населених пунктів тут асоціювалася із шляхетською жадобою до грошей та винятковими правами і свободою дій, які мали шляхтичі у державі [15, с. 75–76].

У сучасній українській історіографії поряд із активним дослідженням українських еліт з'явилася низка праць, присвячених проблематиці волинських міст. Однією із дослідниць, яка плідно розробляє тематику волинського ранньомодерного періоду, є Ірина Ворончук. У праці, присвяченій населенню Волині у XVI – першій половині XVII ст., авторкою пропонується широкий аналіз чинників, що впливали і визначали життя різних станів ранньомодерної Волині. До таких факторів була віднесена татарська загроза, в результаті якої страждало

місцеве населення. Замки у повітових центрах – Луцьку, Володимирі і Кременці – були не придатні для захисту через їх занедбаний стан. На противагу цьому, на середину XVII ст. у 102 приватних містах існували замки, «збудовані з ініціативи та кошти волинської шляхти, насамперед князів та магнатів» [8, с. 365–366]. До цієї діяльності були причетні такі знані князівські роди, як Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Корецькі та ін., активність яких не обмежувалася будівництвом замків, а стосувалася також забезпечення їх необхідним військовим арсеналом [8, с. 366–368].

І. Ворончук також порушувала низку важливих питань, які дотичні до урбанізаційного процесу Волині та участі у ньому шляхти. В одній із статей розглянуто проблему типології міст та визначено критерії, за якими доцільно відрізняти «місто» від «містечка», а також те, в який спосіб допустимо класифікувати «малі» міста. На основі цього було зауважено, що місто не може визначатися лише площею або ж населенням, бо важливими є також його економічні показники. Відповідно до цього, для «існування міста потрібне певне число реальностей, а саме поділ праці, ринок і влада» [7, с. 107]. У цьому контексті наголошено на необхідності діалогу села та міста, які постійно жили одне одного, а також важливості постійного поповнення міста населенням. Тоді як ринок був ключовою рисою, яка відрізняла місто від села [7, с. 93].

В іншій статті [9] дослідниці безпосередньо порушена проблема участі шляхти в осадженні нових міст. Цю діяльність було показано на прикладі роду Острозьких, який займав помітне місце поміж українського князівства

ранньомодерної доби. Саме бажання заснувати місто – «це була складна і трудомістка справа, адже нові поселення засновувалися на нових місцях, на так званому сирому корені» [9, с. 48]. Крім потреби організувати усе необхідне під заснування нового міста, не меншим викликом для фундатора було залучити до нього населення, задля чого шляхтичі вдавалися до надання «волі», що передбачало звільнення мешканців від податків та повинностей на встановлюваний термін [9, с. 48]. Конкретно Острозькими було видано 38 листів на заснування нових міст, які передбачали впорядкування життя у місті та розвиток торгівлі і промислів, крім того, в листах обумовлювалися права, якими наділялися міщани [9, с. 48].

Важливо, що після закінчення терміну «волі» не завжди наступав період сплати міщанами повинностей. Власник зі своєї ініціативи міг його продовжити, що, очевидно, було пов'язано із тим, що «князі, виходячи із тогочасних реалій, дбаючи про розбудову міст, часто робили поступки міщанам» [9, с. 49]. Крім сприяння економічному добробуту міщан, шляхтичі також були зацікавлені у набутті містом зовнішніх обрисів, задля чого розбудовували тут фортеці, які тримали у доброму стані [9, с. 50]. Крім цього, князі також піклувалися, щоб їхні орендарі не переобтяжували міщан податками та дбали про неможливе населення міста [9, с. 54]. Така активність Острозьких вплинула не лише на отримання низкою міст магдебурзького права, а й до пізнішого їх зростання і перетворення у великі міста (Остріг, Полонне, Острополь та Любар). Важливою також є своєрідна методологічна заувага дослідниці про те, що «нам сьогодні

важко, а скоріше за все, просто неможливо зрозуміти всі суб'єктивні наміри і бажання елітарної верхівки українського суспільства, які стимулювали її господарську діяльність. При цьому такі стимули можуть окреслюватися як через бажання отримати більші прибутки чи прагненням випередити у піклуванні за своїми землями іншого шляхтича, так і через інтерес у розвитку своєї держави» [9, с. 56–57].

Урбанізаційному процесу, а також міському суспільству на Волині були присвячені ґрунтовні праці львівського історика Андрія Заяця. У них дослідник зазначив, що «урбанізаційний процес можна розглядати як своєрідний синонім цивілізаційного поступу», оскільки він впливає на формування ринків та прогресивної культури [14, с. 3]. Початок цього процесу на Волині дослідник відніс до рубежу XV–XVI ст., коли розпочалися зміни у сільському господарстві, формувалася фільваркова система, витворювалися магнатські латифундії і відбувався процес становлення товарно-грошових відносин, що створювало умови для виникнення нових міст [14, с. 3]. Згідно з підрахунками історика, упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. за безпосередньою ініціативою самої волинської шляхти їй було надано 209 локаційних привілеїв на осадку нових міст. Так, у Володимирському повіті у вказаний період була 21 ініціатива із заснування міст, 19 із яких належали шляхті. У Луцькому повіті таких ініціатив було 101, з яких 95 належали приватним особам. У Кременецькому повіті усі 68 зафіксованих ініціатив належали приватним власникам [14, с. 35–89]. Проте низка локаційних ініціатив лишалася безуспішною, що спонукало

власників декілька разів повертатися до замисленого. Підтвердженням цього може слугувати хоча б той факт, що у Володимирському повіті з 21 ініціативи було реалізовано тільки 12 [14, с. 42]. До важливих процесів під час закладання міста належала правова локація, що становила своєрідну «юридичну основу» процесу фундації, та просторова локація, яка була пов'язана з ініціюванням власником містозасновчої ініціативи, «розміткою поверхні під осаджуваний міський осередок», залюдненням і забудовою міського поселення [14, с. 91–113].

З огляду на згадані приватновласницькі ініціативи закономірно, що власник мав вагомий вплив на осадження і пізніше функціонування міст. Як зауважив А. Заяць, магнатерія та шляхта зазвичай були локаторами міст, що вимагало від них значних матеріальних затрат: «певні суми йшли на отримання від великого князя/короля дозволу локувати місто. Ще більше грошей вкладали у саме заснування та розбудову міського поселення» [13, с. 106]. Сам процес тривав роками, проте в перспективі був вигідний як власнику, який міг отримати прибуток, так і поселенцям, які «переходили в кращу для себе соціальну верству – міщанство – та ще й звільнялися на значну кількість років від сплати податків та повинностей та отримували право займатися будь-яким ремеслом і торгівлею» [13, с. 107].

Важливою особливістю була також категорія престижу, яка може слугувати певним поясненням мотивації, що спонукала шляхту до заснування міст [13, с. 108]. При цьому дослідник зауважив, що «заснування міст не було добродійністю шляхти, воно переслідувало меркантильні інтереси збагачення. Після

закінчення «волі» міщани мали виконувати на користь власника повинності», в результаті чого сам розвиток міста залежав від вміння «зберігати баланс між своїм «апетитом» до заробляння грошей і можливостями міщан» [13, с. 108–109].

Кожен локаційний привілей містить інформацію, яка розкриває перед нами низку питань, – від імені локатора і місця бажаного фундування до деталей, що вказують на певне бачення фундатором того, як місто мало б виглядати. Задля підтвердження наведемо декілька локаційних документів, наданих окремим представникам волинської шляхти у різний час.

Перший із розглядуваних документів був наданий 15 червня 1528 р. троцькому городничому Петру Михайловичу від імені Сигізмунда I. У ньому йдеться про право на заснування містечка Острожець. З документа можемо відчитати прохання, з яким шляхтич звертався до великого князя: «абыхъмо дозволили ему въ имении его отчизномъ и дедизномъ, на ймя въ Острожцы, въ земли Волинской, место поднести и посадити». У наданому локаційному привілейі, традиційно для такого типу джерел, було встановлено право на провадження у новому місті торгів («торгъ мети и встановити въ неделю») та двох щорічних ярмарків («ярмарки два въ роки тамъ мети»). Загалом ішлося про надання права користуватися у новозаснованому місті магдебурзьким правом: «майтоборское (право. – І. Г.) со всеми потребами уставити». Важливою категорією, нехай і дещо схематичною, яка мала тут значення і водночас поставала як підстава для утвердження цієї ініціативи, було підданство згаданого шляхтича: «его верныи послуги, которыи онъ намъ звыкъ здавна чинити». Очевидно,

що йшлося про репутацію шляхтича та несення ним важливої для держави військової служби. Фрагментарно у джерелі також наявна інформація щодо облаштування міського простору. Як і будь-яке інше місто у цей час, Острожець мав бути заселений представниками різних етнічностей: «Ляхи и Русью, Жиды и Оръмяны» [2, с. 36].

Подібним документом є королівське підтвердження від 7 липня 1547 р. київському воєводі Фрідріху Глібовичу Пронському на право перетворення сільського поселення Берестечка на місто [2, с. 47–49]. Зокрема, читаємо: «kniaziu Fredrychu Hlebowiczu Prońskomu, na pozwoleniu w imieniu jego, Beresteczku, na Wołyniu, mesto saditi, torhi, jarmarki i korczi meti» [2, с. 47]. Як бачимо, тут теж ішлося про закладання міста, яке було невід’ємно пов’язане із потребою організації ринку, що виступав своєрідною гарантією подальшого прогресу. З документа також постає інша важлива деталь, яка стосувалася певної перестороги королівської влади щодо заснування нових міст, економічна діяльність яких могла негативно вплинути на сусідні міста: «toje imienie jeho poodal mest naszych hospodarskich jest, i tot torh i jarmarki jeho bez szkody torhom i jarmarkom naszym budut» [2, с. 48]. У документі згадано про людський капітал, який мав стимулювати розвиток міста: «i mesto ludmi wolnymi, przychożymi osażywati» та інформація щодо можливих промислів міщан: «korczo wolnych, medowych, piwnych i horełoho wina tam derżati tylko, kolko on ich meti mozet» [2, с. 48]. Також зазначено про право власника «на себе брати» доходи із заснованого міста.

Інформативною є грамота Сигізмунда III, відповідно до якої місту Межирич,

за клопотанням його власника Януша Острозького, надавалося магдебурзьке право, запис про що було внесено до луцьких гродських книг 18 лютого 1605 р.: «abyśmy w mieście jego Międzyrzeczu, w ziemie Wołyńskiej w powiecie Łuckim leżącym, własnym, ojczystym, poddanym jego mieszczyanom, którzy tak teraz mieszkają i potem osiadać będą, prawo majdeburskie nadali» [2, с. 107]. У документі вказано на користь, яку від цього привілею могли отримати міщани: «także jarmarki, targi ustawili i oraz karczmy wolne, wino, miód, gorzałki i wszelki trunki ku picciu [...] i niemi wolno szynkować dopuścili» [2, с. 107]. Тут же зустрічаємо подібне до вже розглянутого застереження щодо того, що новопостале місто не має перешкоджати іншим, зокрема королівським, містам: «jeno gdy wszystko na żadnej przeszkodzie i przekazie miastom i pożytkom naszym królewskim i rzeczy pospolitej i niczym nie będzie» [2, с. 107]. За тим слідувала частина, яка потверджувала цей фрагмент: «My, za takową prośbą, z łaski naszej królewskiej to czyniąc [...] za tą wolnością i listem naszym, w tem mieście uprzejomości jego ustanowionych». Наявна тут і характерна конструкція, яка зводиться до позиції, що міщани цього міста будуть мати ідентичні права у себе, як і «w miastach naszych głównych, w Krakowie i indzie». У цьому фрагменті міститься також дозвіл на проведення ярмарків і торгів: «dozwalamy tym listem naszym xięciu Ostrogskiemu w tem mieście Międzyrzyczu jarmarki i targi ustawić». У документі також ідеться про перелік промислів, якими дозволено поряdkувати у місті, і плату на користь приватного власника: «płacąc na przerzeczzonego xięcia Ostrogskiego myto targowe od wszelkich towarów swoich, według obyczaju» [2, с. 108].

Наступний привілей дещо відрізняється від попередніх, оскільки містить у собі натяк на мотивацію дій шляхтича. Грамота брацлавського каштеляна Григорія Львовича Сангушка-Коширського і його дружини Софії на магдебурзьке право для міста Горохова була дана 26 червня 1600 р. З неї бачимо, що до Луцького гродського суду звернулися піддани князя, маючи «list pergaminowy pod piczęciami dwiema», який був «na prawo majdeburskie od tegoż xiążęcia jegomości Koszyrskiego, pana swego, onym samym i potomstwom ich na wieczny czas, za osobliwym przedtym pozwoleniem naszym, nadane i uprzywilejowane» [2, с. 91]. У місці, де від імені князя ведеться розповідь про плинність часу, читаємо: «chcący dobrze poddanym swoim miasta Horochowa uczynić i onych w bezpieczeństwie od nieprzyiaciela, Tatarów [...] iako i o dobro, tak i o wolnościach ich poradzić» [2, с. 92]. У цьому ж місці ще одна примітна фраза: «naprzeciwno poddanych swoich, dla lepszego pomnożenia onych i sposobniejszego porządku w mieście» [2, с. 92]. Далі мотивація ця проступає більш чітко і може бути розділена на дві частини: 1) користь для жителів міста: «przez nich samych wały, parkany [...] na obronienie miastu temuż naprzeciwno nieprzyaciółom koronnym» і 2) особиста вигода для власників: «a dla rozmnożenia pożytków, nam i onym samym należących» [2, с. 92]. У цьому документі зустрічається цікава вказівка на винесення за межі міста фільварків: «także folwarki wszystkie i ogrody z miasta wynieść i tam za miastem i przedmieściem budować, a domy w rynku wiecznie porządne bydy i mieć mają» [2, с. 94]. Поступово місто мало бути забезпечене усім необхідним для власного захисту: «a spólnie zaś wszyscy miasto w koło porządnie wałem okopać

i osypać i wysoko wystawić i odarnić a potym parkanem i basztami umocnić, także strzelbą wszelką, tak wielką iako i małą, prochami, i kulami, i innemi, do obrony należącemi, sami, kosztem i nakładem swoim, według ukazanie naszego, opatrzyć mają, z potomkami swoimi będą» [2, с. 94]. Характерною є згадка щодо їжі у місті: «od rzeczy strawnych: ryb świeżych i suchych, wionów, śledzi – myta żadnego nam dawać nie powinni dla pomnożenia strawnych rzeczy w mieście» [2, с. 96]. Для економічного процвітання і ведення торгових операцій до міста також мали бути запрошені євреї, до яких міщани «піс піе маја» і яким мала бути відведена значна міська територія: «z rynku aż do szkoły wymierzona» [2, с. 96]. З документа поряд з інтересом до розбудови міста для його кращої оборони від татар проступають важливі згадки про винесення за його межі фільварків, а також наголошення самого власника у відмові від деяких податків на його користь задля подальшого зростання Горохова.

Інше свідчення інтересу в розвитку заснованого міста зустрічаємо у документі, що був вписаний до луцьких ґродських книг шляхтичем Юрієм Гулевичем 27 квітня 1618 р., який отримав привілей на «вольне садєнє» свого міста Гулевичі¹. У цьому привілеї зазначалося його бажання «садити место пререченое Гулевичово на кгрунте своєм власном Грушовенськом, над рекою Стохотом» [17, арк. 16]. Найбільш примітною деталлю у документі є надання «волі». Звісно, «воля» була інструментом, до якого вдавався власник міста задля того, щоб на зручних умовах закликати людей із

¹ Висловлюємо подяку доктору історичних наук, старшому науковому співробітнику відділу історичних пам'яток НДІУ М. Довбищенку за люб'язно наданий документ.

інших територій переселитися до свого міста. Надана «воля» дозволяла місцевому населенню не платити податків упродовж певного часу, здебільшого 10–20 років [10, с. 104–105]. Конкретно із містом Гулевичі ситуація дещо відмінна, оскільки фундатор цей термін дещо збільшив: «даючи им воли на тридацать лет зполных» [17, арк. 16]. Підтвердженням непорушності цієї обіцянки мало бути шляхетське слово: «обещуючи им цнотливим словом шляхецким». Зобов'язання не мала порушувати також родина шляхтича: «дети и потомки его, такъ теж и кожды с повинных его того всего дотримати [...] и ни в чом менованых мещан гулевичових не нарушити» [17, арк. 16]. Такі заходи не могли бути вигідні шляхтичеві, оскільки він втрачав можливість набуття прибутку від свого міста на зазначений період «волі».

У документі також постає умовна мотивація шляхтича фундації міста: «для розмноженъа се хвалы Божое», яка підкріплюється більш конкретною частиною щодо наявності для такої ініціативи необхідного місця: «добре на то розмысливъшисе, бачачи лесы, боры и местца способные до розробена и чиненна пол, под Гдлевичово на кгрднте моем власном грдшовецком» [17, арк. 16 зв.].

Крім згаданої волі, у тексті є вказівка щодо звільнення міщан від сільськогосподарських робіт на користь власника: «такъ тежъ не маемъ вытегати и примушати на жадние работы [...] повозы аны хоженъа на толоки» [17, арк. 16 зв.]. До цього додавалася також обіцянка про «невитагнена жадные податки». Згадувалися дозволи на різні промисли у межах міста («позвалаю горилкѳ кѳрити и шинковати»). Привілеєм були передбачені також три щорічні ярмарки та один,

у понеділок, щотижневий торг. Ідеться про потребу «поправнене мостовъ», що вказує на інтерес шляхтича стосовно дотримання добрих порядків у місті: «тежъ хочу мети абы место мое в добром порядку» (перебувало. – І. Г.) [17, арк. 17].

Під час заснування міста не менш важливими були економічні умови, про які уже почасті згадано вище. Другий привілей, внесений того ж дня до гродських книг, був даний Юрієм Гулевичем «жидом места Гдлевичовского» [17, арк. 17 зв.]. У ньому локатор наголошував: «иж позволяю вшеллаки волности, заровно с месчаны ѓживати». Далі документ містить деталізацію: «домы волно бѣдовати в месте и въ длицах и мешкати мают» і, що було вкрай важливою опцією для новозаснованого міста, «на месте вси гандли, заровно из мещаны всим торговати. И клитки, и ятки на месте заровно зъ месчаны мети мают» [17, арк. 18].

Отже, осадження нових міст та сприяння подальшому їх розвитку на перший погляд не мало бути тією справою, до якої мала би мати дотичність волинська шляхта. На це може вказувати як статус самого шляхтича, який був людиною почитивою і, що не менш важливо, людиною війни, що тягнуло за собою формування відповідного стилю життя та системи переконань із набором відповідних чеснот, з іншого боку, дотичність до міста у ранній Новий час часто могла викликати асоціацію із промислами, які не вважалися шляхетними, а проживання у місті і взагалі могло загрожувати шляхетському статусу у суспільстві.

Втім у ранньомодерний час місто сприяло подальшому поділу праці й розвитку товарно-грошових відносин, а отже, формуванню місцевого й загального ринків, що, врешті, призводило до

економічного розвитку суспільства загалом. Шляхта ж була частиною соціуму, в якому вона перебувала, через те міські справи ставали частиною її повсякденного життя, як з огляду на потребу участі в місцевому політичному житті, так і необхідності продавати продукцію, вироблену на власних філіварках.

Насамкінець зазначимо: локаційно-урбаністична діяльність волинської шляхти протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. сприяла появі значного числа нових поселень міського типу, причому деякі з них протягом короткого часу зростали на доволі значні міста, які продовжують своє життя й сьогодні. Разом з тим, попри численні праці, присвячені історії шляхетського стану Волинського регіону, його роль в господарсько-економічному розвитку, зокрема й розбудові волинських міст, висвітлена недостатньо. Адже приватні міста не лише змінювали вигляд тогочасного місцевого ландшафту, не лише виступали своєрідним оборонним муром, захищаючи українські землі від напасників. Міста мали дуже важливе значення в економічному розвитку країни, оскільки сприяли подальшому розподілу праці, розвитку численних ремесел і промислів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Своєю чергою магдебурзьке право відкривало значні соціальні перспективи, забезпечуючи міщанам право на самоврядування й судовий імунітет. Проте подеколи з огляду на належність шляхти до панівної спільноти їй ставлять у провину корисливо-егоїстичні наміри щодо локаційно-урбаністичної діяльності. Вочевидь, це не зовсім правильно, оскільки за процесом створення нових міських поселень, як великих, так

і зовсім маленьких, стояла величезна праця, організаційні здібності та економічні знання цілком конкретних осіб, а до того ще й значні матеріальні витрати, які спочатку потрібно було вкласти у локаційну діяльність, перш ніж отримати перші матеріальні вигоди й здобутки.

Отже, з погляду сьогодення дуже важливим завданням є з'ясування тих мотиваційних засад, які спонукали шляхту на осаду міст, а в окремих випадках й на їх повторну релокацію. Розуміння цих процесів дозволить не тільки висвітлити участь панівної вітчизняної еліти в господарському розвитку тогочасних українських земель, а й краще зрозуміти людину ранньомодерної доби з погляду її інтелектуальних запитів, психологічних мотивацій, господарських намірів, а також взаємодію і стосунки з іншими станами соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Предисловіе. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. 5. Т. 1. *Акты о городахъ (1432–1798)*. Киев: Въ Университетской Типографіи, 1869. 638 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 5. Т. 1. *Акты о городахъ (1432–1798)*. Киев: Въ Университетской Типографіи, 1869. 638 с.
3. Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI–XVII вв. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. 1925. Кн. 6. С. 10–20.
4. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ: Всеукраїнська академія наук. Комісія історично-географічна, 1930. 155 с.
5. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві*. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. Т. 1. С. 1–90.
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Ч. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. 543 с.
7. Ворончук І. «Малі міста» Острожчини за інвентарем 1620 р. *Острозька давнина*. Острог, 2015. Вип. 4. С. 93–109.
8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: Фенікс, 2012. 711 с.
9. Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.). *Старокостянтинів і край у просторі і часі*. Хмельницький, 1997. С. 46–59.
10. Ворончук І. Щодо проблеми «утворення» та «заснування» міста Славути. *Місто Славути та Слаутчина у контексті історії Волині*. Хмельницький, 2016. С. 101–115.
11. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ: Наукова думка, 1995. 667 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. Київ: Наукова думка, 1994. 667 с.
13. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI–першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.
14. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 263 с.
15. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. 387 с.
16. Марк Туллій Цицерон. Про закони. Про державу. Про природу богів. Львів: Видавництво «Апріорі», 2020. 392 с.
17. Центральний державний історичний архів, м. Київ. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 109.

18. Bogucka M. Miasto i mieszczanin w społeczeństwie Polski nowożytniej (XVI–XVIII wiek). *Czasy Nowożytnie* 22. 2009. S. 9–49.

19. Cowan A. *Urban Europe, 1500–1700*. London: Arnold, 1998. 229 p.

20. Hohenberg P., Lees L. H. *The Making of Urban Europe, 1000–1950*. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, 1985. 398 p.

REFERENCES

1. ANTONOVYCH, V. (1869). *Act on the Cities (1432–1798)*, P. 5. Vol. 1. of *Preface. Archives of South-Western Russia, Issued by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts*. Kyiv: V Universitetskoy Tipografii, 638 p. [in Rus.]

2. *Act on the Cities (1432–1798)*, P. 5. Vol. 1. of *Archives of South-Western Russia, Issued by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts*. Kyiv: V Universitetskoy Tipografii, 638 p. [in Rus.]

3. BARANOVYCH, O. (1925). *From the History of the Settlement of Southern Volhynia. Observations on the Colonization and Economic Life of the Volhynian Border in the 15th–17th Centuries. Notes of the Historical and Philological Department of NASU*. Book 6, pp. 10–20. [in Ukr.]

4. BARANOVYCH, O. (1930). *Population of Volhynia Voivodeship in the First Half of the 17th Century*, Vol. 1 of *Population of Ukraine before Khmelnytsky Uprising*. Kyiv: AUAS, 155 p. [in Ukr.]

5. BARANOVYCH, O. (1926). *Essays on the Magnate's Economy in Southern Volhynia in the 18th Century*. Studies on the History of Ukraine. Research Department of the History of Ukraine in Kyiv. Vol. 1. Kyiv: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk, pp. 1–90. [in Ukr.]

6. BRAUDEL, F. (1995). *The Structure of Everyday Life: Possible and Impossible*, Vol. 1 of *Material Civilization, Economics and Capitalism, the 15th–18th Centuries*. Kyiv: Osnovy, 543 p. [in Ukr.]

7. VORONCHUK, I. (2015). Small Towns of Ostroh Region according to the Inventory of 1620. *Ostrozka davnyyna*, Vol. 4, pp. 93–109. [in Ukr.]

8. VORONCHUK, I. (2012). *The Population of Volhynia in the 16th – First Half of the 17th*

Century: Family, Household, Demographic Factors. Kyiv: Feniks. 711 p. [in Ukr.]

9. VORONCHUK, I. (1997). The Role of Ostroh Princes in the Development of Volhynian Cities (based on the materials of the inventory of 1620). In: *Starokostiantyniv and the Region in the Space and Time*. Khmelnytskyi, pp. 46–59. [in Ukr.]

10. VORONCHUK, I. (2017). Regarding the Problem of “Formation” and “Foundation” of the City of Slavuta. In: *The City of Slavuta and Slavuta Region in the Context of the History of Volhynia*. Khmelnytskyi, pp. 101–115. [in Ukr.]

11. HRUSHEVSKY, M. (1995). *History of Ukraine-Rus. Economic, Cultural, and National Life in the 14th to 17th Centuries*. Vol. VI. Kyiv: Naukova Dumka, 667 p. [in Ukr.]

12. HRUSHEVSKY, M. (1994). *Sociopolitical and Church Organization and Relations in the Lands of Ukraine-Rus in the 14th to 17th Centuries*. Vol. V. Kyiv: Naukova Dumka, 667 p. [in Ukr.]

13. ZAIATS, A. (2019). *Volhynian Urban Society of the 16th and the First Half of 17th Centuries*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 582 p. [in Ukr.]

14. ZAIATS, A. (2003). *Urbanization Process in Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Century*. Lviv: Dobra Sprava, 263 p. [in Ukr.]

15. KOMPAN, O. (1963). *Ukrainian Cities in the Second Half of the 16th Century*. Kyiv: Academy of Sciences of the UkrSSR Publishing, 387 p. [in Ukr.]

16. CICERO, M. T. (2020). *On the Laws. On the Commonwealth. On the Natures of the Gods*. Lviv: Apriori, 392 p. [in Ukr.]

17. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]

18. BOGUCA, M. (2009). A City and a Burgher in the Early-Modern Polish Society (16th–18th Centuries). *Czasy Nowożytnie* 22 (Early-Modern Times), pp. 9–49. [in Pol.]

19. COWAN, A. (1998). *Urban Europe, 1500–1700*. London: Arnold, 229 p. [in Eng.]

20. HOHENBERG, P., LEES, L. (1985). *The Making of Urban Europe, 1000–1950*. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, 398 p. [in Eng.]